

*Романишина О. Я., кандидат педагогічних наук,
докторант кафедри інформатики і методики її
викладання, Тернопільський національний
педагогічний університет ім. В. Гнатюка (м. Тернопіль)*

ПРОФЕСІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК НАУКОВА КАТЕГОРІЯ

У статті подано філософське розуміння категорії «ідентичність». Презентовано обґрунтування різнонаукових підходів до тлумачення сутності поняття «професійна ідентичність». Визначено етапи формування професійної ідентичності майбутніх фахівців у вищій школі.

Ключові слова: ідентичність, професійна ідентичність

В статті дана філософська трактовка категорії «ідентичність». Представлено обґрунтування підходів к тлумаченню суті поняття «професійна ідентичність» в контексті різних наук. Определены этапы формирования профессиональной идентичности будущих специалистов в высшей школе.

Ключевые слова: идентичность, идентификация

The philosophic understanding of category «identity» is given in the article. The rationale of approaches to the representation of the essence of the concept «professional identity» in the context of different sciences is presented. The stages of future specialists' professional identity forming are defined.

Keywords: identity, professional identity

Професійна підготовка майбутніх фахівців у сучасній вищій школі передбачає не лише освоєння студентами певного виду фахової діяльності, а також спрямовується на формування в студентів «принципово нових одиниць (конструктів) освіти: компетентностей, компетенцій і метапрофесійних якостей» [11, с. 249]. Актуалізується практично-зорієнтована, діяльнісна спрямованість професійної освіти на забезпечення її розвивального характеру з метою професійної ідентифікації студента ще під час навчання у ВНЗ. А вже формування професійної ідентичності майбутнього фахівця у студентські роки оптимізуватиме його самореалізацію впродовж подальшої діяльності за фахом. Відтак виникає потреба у конкретизації і науковому обґрунтуванні феномену «професійна ідентичність».

Аналіз численних публікацій з питань конкретизації сутності та особливостей різних ідентичностей (статевої, рольової, особистісної, усвідомленої, неусвідомленої, гендерної, соціальної тощо) доводить, що за останні десятиріччя в наукових розвідках визначився практично новий напрям дослідження – формування професійної ідентичності майбутніх фахівців. Науковці розглядають становлення професійної ідентичності особистості в епоху соціально-політичної трансформації суспільства [6] як один із шляхів удосконалення професійної підготовки студентів, що починає займати

провідне місце у системі вищої освіти. Сучасні наукові дослідження, присвячені процесам професійної ідентифікації, проводилися у напрямі обґрунтування психологічних аспектів професійної ідентичності студентів загалом (У. Родігіна [13]) та соціально-психологічних засад становлення професійної ідентичності фахівців різного напрямку підготовки: майбутнього медичного психолога (А. Борисюк [2]), соціальних працівників (І. Грига [3], І. Мельничук [8]), педагогів (Т. Березіна [1], Н. Жигінас [5], А. Лукіянчук [7], М. Павлюк [10] та ін.). У дослідженні структури, генезису та умов становлення професійної ідентичності Л. Шнейдер визначає цей складний феномен як «багатошарову» психічну реальність, що поєднує різні рівні свідомості індивідуальні та колективні, онтогенетичні та соціогенетичні засади [14].

Відтак, цілеспрямоване формування професійної ідентичності майбутніх фахівців потребує узагальнення різних наукових підходів (філософських, психологічних, педагогічних, соціологічних) для обґрунтування сутності цього феномену як наукової категорії у системі сучасної вищої освіти, що і визначено метою написання статті.

У новій філософській енциклопедії ідентичність визначається як категорія соціально-гуманітарних наук (психології, соціальної філософії, культурної

Питання педагогіки

антропології, соціальної психології та ін.), котра використовується для опису індивідів і груп у якості відносно стійких, «тотожних самих собі» цілісностей. Науковці розглядають ідентичність не як властивість (тобто дещо властиве індивіду спочатку), а як відношення, що формується, закріплюється (або, навпаки, перевизначається, трансформується) у людини тільки в ході соціальної взаємодії. Ідентичність може бути атрибутована лише індивідами, оскільки вони володіють якістю суб'єктності і, відповідно, здатні відносити чи не відносити до себе певні значення. Отже індивіди можуть ідентифікувати себе в якості членів тієї чи іншої групи [9, с. 78].

Проблема ідентичності актуалізувалася з початком епохи сучасності, або модерну. Оскільки в досучасних суспільствах ідентичність індивідів задавалася їх походженням і належністю до певного соціального шару (цю данність вони були не в змозі змінити), проблеми самоідентифікації не виникало. Ідентичність сучасної людини пов'язана зі свідомою орієнтацією на певний стиль життя, «вибираючи» який індивіди формують свою тотожність з певною групою, способом життя, цінностями.

У надскладних соціальних організаціях, якими є сучасні індустріальні суспільства, ідентичність має множинний характер. У процесі соціалізації індивід навчається виконувати багато ролей і, відповідно, має багато «ідентичностей». Тому в структурі ідентичності виокремлюють «індивідуальний» та «соціальний» рівні. Якщо персональна ідентичність є сукупністю характеристик, що визначають унікальність особи, то соціальна ідентичність – це результат ідентифікації (ототожнення) індивіда з очікуваннями і нормами його соціального середовища. Абсолютно розділити ці два рівні ідентичності (інтерпретуючи персональну як внутрішню, а соціальну в якості зовнішньої) неможливо: уявлення особи про саму себе сприймається нею як свої власні і невіддільні від її самості, а тому в кінцевому підсумку є результатом інтеріоризації соціальних норм [9, с. 79].

Таким чином, розглядаючи професію, якою оволодіває студент під час навчання у вищій школі, як сукупність певних соціальних норм і вимог для виконання професійних функцій, майбутній фахівець

ідентифікує себе з певним зразком професійної ролі на основі сформованої професійної ідентичності. Суб'єктивне відчуття тотожності й цілісності є переживанням ідентичності, тобто є процесом ідентифікації, тому поняття «ідентифікація» та «ідентичність» можна вважати синонімами.

Професійна ідентичність підкреслює суб'єктивне відчуття власної приналежності до певного професійного угруповання, а також включення до свого внутрішнього світу групових цінностей та прийняття їх як особистісно значущих. Основною ознакою ідентифікації є процесуальність, що відображає сутність соціалізації індивіда, яка впливає на розвиток його самосвідомості. Як динамічна система, що розвивається нелінійно протягом усього життя людини і має складну ієрархічну структуру, ідентичність (тотожність, однаковість, однозначність) тлумачиться в енциклопедичній літературі як приналежність до певної соціальної групи. Якщо ж ця група визначається за професійними ознаками, то й ідентичність має назву «професійна ідентичність».

У класичному творі «Ідентичність: юність і криза» Е. Еріксона висвітлювалися проблеми визначення особою власної психосоціальної ідентичності (в тому числі і професійної). Науковець розглядає це почуття володіння власним «Я» стосовно соціуму як «тотожність людини самій собі», коли вона шукає «дух-в собі-й-для-себе» через призму особистого досвіду дорослішання і становлення розвинутою людиною (особистістю), помноженою на індивідуальний інтелектуальний коефіцієнт і відкритість інтуїтивному осягненню знань [4, с. 11].

Отже, поняття ідентичності визначає чітко засвоєний і прийнятний образ себе у всьому багатстві відносин особистості до оточуючого світу, почуття адекватності та стабільного володіння особистісно власним «Я» незалежно від змін ситуацій, здатність особистості до повноцінного вирішення завдань, що виникають перед нею на кожному етапі розвитку, і особливо – в процесі професіогенезу, оскільки ідентичність – це перш за все показник зрілої (дорослої) особистості [8].

У процесі формування професійної ідентичності майбутнього фахівця, доцільно виокремити обов'язкові взаємопов'язані стадії:

1) окреслення студентом основних ознак образу професії, якою він оволодіває у ВНЗ;

2) визначення студентом власних характерних рис, які ідентифікують його з обраною професією (професійний образ-Я);

3) усвідомлення студентом свого ототожнення з професійним образом-Я;

4) переконаність у правильності вибору професії і позитивне відношення до себе як до суб'єкта навчально-професійної діяльності і майбутньої професійно-виробничої діяльності.

Заслуговує на увагу процес становлення ідентичності, який Е. Еріксон розглядає як *конфігурацію*, що постійно розвивається і складається з послідовних «я-синтезів» та їх перекристалізації, в яку інтегруються здібності, важливі ідентифікації, успішні сублімації та здійснені ролі [4]. Характеризуючи формування професійної ідентичності, І. Мельничук розглядає його як процес, що включає в себе такі елементи:

1) дисоціацію, або відмирання існуючих основ «Я-образу» – бачення себе у професії;

2) невизначеність основ до подальшого розвитку особистості, що потребує надання студентам можливості побачити різні моделі прояву професійної ідентичності, наприклад, у змодельованих віртуально-професійних ситуаціях;

3) подолання невизначеності шляхом конструювання нової ідентичності, що має свій прояв у новому «Я – образі» під час виконання професійних ролей у симуляційно-ігрових ситуаціях, наприклад, під час проведення тренінгів професійної ідентичності [8].

Удосконалення власної моделі професійного образу-Я (бачення себе у професії) спрямовується на зростання рівня професіоналізму, що, на думку Ю. Трофімова, пов'язаний із теоретичним, творчим, часто інтуїтивним мисленням і розвиненим практичним інтелектом [12, с. 288].

Таким чином, почуття досягнення професійної ідентичності студентами поступово руйнується в міру того, як мета, цінності і переконання майбутніх фахівців у

процесі професійної підготовки втрачають свою життєздатність і вже не відповідають вимогам життя, що змінилося. Це означає, що професійна ідентичність першокурсника буде відрізнятися від сформованості цього феномену в студента старших курсів та випускника ВНЗ.

Розуміння професійної ідентичності ґрунтується у професієзнавстві на діяльнісному підході до визначення відповідності людини, котра здобуває професію, певним, конкретними, лише цій професії властивим ідентифікаційним ознакам. Відповідність, що усвідомлюється як досконалість, є сутністю ідентичності. Тому поняття «ідентичність» можна пов'язувати зі становленням поняття «індивідуальне» («індивідуальність», «особистісність», «відмінність у своїй одиничності») в різних дисциплінарних контекстах.

Це означає, що в процесі професійної ідентифікації визначається не тільки рівень фахових знань, умінь і навичок, але й відбуватимуться такі особистісно важливі та значущі явища для самого студента, що підкреслюють його суб'єктність, зацікавленість у власному професіогенезі, а саме:

– розуміння свого ціннісного ставлення до майбутньої професії;

– прийняття себе в професії як дієвого фахівця, а не тільки як власника диплому;

– професійна адаптація до виконання фахових функцій і ролей;

– усвідомлення майбутнім фахівцем своїх професійних можливостей;

– залучення мислительних засобів для аналізу прототипу професійної діяльності, проектування образу професійного майбутнього, осмислення власної професійної позиції;

– визначення, конкретизація і формулювання аксіо-акмеологічних віх, що визначають шляхи професійного зростання;

– вироблення кожним студентом власної професійної моделі та власного професійного стилю фахової діяльності;

– реалізація можливості підвищити свою професійну компетентність і досягти професійного успіху в результаті наявності умов побачити себе як фахівця у змодельованих ситуаціях професійної діяльності;

– управління собою у штучно створених професійних ситуаціях, що трансформується в уміння управляти своїм реальним професійним розвитком в майбутньому [8].

Узагальнюючи зазначені аспекти професійної ідентифікації, І. Мельничук згрупувала їх у три блоки: професійна адаптація, професійна самоідентифікація і професійне моделювання.

Професійна адаптація означає процес входження людини в професію, активне освоєння професійної культури і професійної деонтології, пристосування до виконання професійних ролей і функцій, до життя у нових соціально-професійних умовах тощо. У такому розумінні професійна адаптація має розпочинатися з профорієнтаційної роботи. Профорієнтаційна робота проводиться з метою здійснення студентами професійної оптації – усвідомлення правильності вибору майбутньої фахової діяльності.

Далі основну роль у формуванні фахівця відіграє професійна адаптація студентів, котрі вже обрали майбутній напрямок фахової діяльності. Вона має психофізіологічний, особистісний і соціальний аспекти, що відображають механізми пристосування індивіда до умов професійної діяльності. У процесі професійної адаптації відбувається активна професіоналізація, на основі якої починає формуватися професійна майстерність, що відбувається під час соціалізації студента в межах обраної фахової діяльності. Від успішності цього процесу залежить якість виконання професійних обов'язків у майбутньому.

Відтак однією з головних вимог до професійної підготовки фахівця є наближення навчання студента у вищому навчальному закладі до реальної професійної діяльності. Це акцентує увагу дослідників на доцільності реалізації принципу професійного занурення, що дає змогу студентам визначити власну позицію у виконанні професійних дій. Одним із способів реалізації особистісно-позиційного підходу в розв'язанні майбутніх професійних завдань студентів є створення умов для досягнення професійної ідентичності, підвищення впевненості в собі, розвитку компетентності і власної гідності, побудови

адекватного образу успішного професійного майбутнього з виявленням та актуалізацією власних професійних ресурсів, їх коригуванням, яке здійснюється реальністю.

Ідея професіоналізму актуалізує процеси переміщення акцентів під час навчання студентів у ВНЗ в напрямку їхньої адаптації до майбутнього професійного життя шляхом навчання майбутніх фахівців здійснювати перенесення вивченого в реальне життя. Такий підхід дає змогу кожному студенту ідентифікувати себе в професійній діяльності, тобто здійснювати *професійну самоідентифікацію*, визначити шляхи професійного зростання, формувати власний професійний стиль тощо.

Під самоідентифікацією розуміється прагнення суб'єкта оволодіти знаннями, навичками та вміннями самодіагностики, своєрідного «примірювання» до себе професійно значущих особливостей характеру свого майбутнього фаху, професійної поведінки. Водночас самоідентифікація може виступати і як певна форма регуляції особистісного професійного становлення. У свою чергу, це ініціює подальше переструктурування професійної ідентичності і, відповідно, наповнює моделі майбутньої діяльності фахівця новими смисловими акцентами.

Отже формування професійної ідентичності спрямовується на те, щоб допомогти студенту освоїти певний вид діяльності. Це передбачає включення студента у формування позитивного відношення до нової діяльності, формування системи професійних уявлень майбутнього фахівця, що є певною інформацією про майбутній фах, яка використовується студентом для її розуміння і вибудовування своєї поведінки в професії. Найважливіше завдання – сформувати в студентів уміння застосовувати наявні уявлення, відношення і навички відповідно до умов конкретної ситуації. Вміння можуть бути трьох типів: вміння використовувати знання і навички в певній ситуації (технологічні); вміння вибудовувати із наявних уявлень найбільш адекватну в даній ситуації стратегію діяльності (стратегічні); вміння займати у відношенні до ситуації певну диспозицію, яка ґрунтується на наявному суб'єктивному ставленні студента до професійної діяльності (диспозиційні).

Кожна професійна роль (як взірць поведінки й установок, як стратегія поведінки, спрямована на оволодіння ситуацією певного типу, як система очікувань стосовно людей, як дія, як виконання певних вимог людиною, призначеною на цю роль) має набір конкретних робочих функцій: організаторську, управлінську, комунікативну, діагностичну, прогностичну, педагогічно-терапевтичну, посередницьку та ін. і складає *професійну модель* майбутнього фахівця.

Сформованість професійної ідентичності забезпечить майбутнім фахівцям цілісність, тотожність, визначеність, що розвивається у процесі професійного навчання разом із становленням процесів самовизначення, самоорганізації і персоналізації, а також зумовлюється розвитком рефлексії. Мається на увазі, що професійна ідентичність є самореферентністю, тобто відчуттям і усвідомленням унікальності функціонального й екзистенційного Я в його професійному служінні та неповторності особистісних і професійних властивостей, за умови приналежності до соціальної і професійної реальності.

Самореалізація особистості, на думку В. Погрібної, здійснюється найбільш плідно саме в професійній діяльності, що доведено результатами психологічних, акмеологічних, соціологічних досліджень, а саме:

1. Виявлено, що особливості індивіда, будучи професійно важливими якостями, можуть значно впливати на успішність, надійність та інші об'єктивні показники професійної діяльності, особливо в професіях типу «людина–людина».

2. Доведено, що особливості людини виступають найважливішими детермінантами професійного навчання; від них багато в чому залежить результативність і якість фахової підготовки та набуття професійної майстерності.

3. Помічено, що вплив особистісних рис на характеристики професійної діяльності часто опосередкований таким важливим показником, як задоволеність працею.

4. Виявлено, що в деяких видах діяльності соціально-психологічні розходження між групами «гарних» і «поганих» професіоналів неможливо

провести за жодними якостями, крім особистісних.

5. Доведено, що тільки виняткова увага до особистості фахівця дає змогу забезпечити надійність праці, яка опосередковується ступенем сформованості структури особистості, що забезпечує необхідний рівень саморегулювання поведінки.

6. Показана можливість корекції і цілеспрямованого формування особистості професіонала, що дає змогу реалізовувати потужний потенціал оптимізації професійної підготовки [11, с. 219-220].

Специфічність професійного мислення здебільшого пов'язується з уміннями майбутнього фахівця орієнтуватися в предметі своєї діяльності, тобто з технологічними аспектами виконання професійних дій. Тому існує безпосередній зв'язок предметного змісту і технології професійної діяльності з формами і логікою професійного мислення. Специфічна змодельована віртуально-професійна ситуація вимагає реалізації конкретної технології фахових дій, які обираються студентом на основі логічного професійного мислення.

Велике значення для вибору студентом оптимального варіанту професійних дій має ототожнення, ідентифікація професійної ситуації з тими знаннями, котрі отримав студент у ході теоретичної підготовки; ідентифікація сформованості уявлень майбутнього фахівця в способах вирішення запропонованої ситуації з власними варіантами оптимального розв'язання професійної задачі; перевірка правильності професійної самоідентифікації студента під час його участі в змодельованих професійних ситуаціях. Отже, професійна ідентифікація базується не на сприйманні або емоціях, а на комплексній скоординованій роботі всіх інтелектуальних структур, згорнутому автоматизованому мисленні, яке миттєво обробляє всі дані, що отримують органи чуттів, пропонує пам'ять, виділяє увага відповідно до потреб особистості (особистісних смислів). Тому, на думку Ю. Трофімова, в даному разі можна безумовно говорити про професійний інтелект [12, с. 289].

Таким чином професійна ідентифікація може слугувати основою для вибору

Питання педагогіки

адекватних засобів і способів розв'язування професійних задач. З поняттям «засоби розв'язування» фахових задач, що розуміється як засоби виконання професійних дій і завдань, пов'язане поняття «стратегія» здійснення професійної діяльності, яка визначається як домінуюча тенденція в інтелектуальній поведінці суб'єкта, що розв'язує задачу. Стратегія виконання професійних дій передбачає

вміння поставити і проаналізувати нову задачу, здійснити пошуки найбільш адекватної гіпотези розв'язання і саме здійснення професійної діяльності для досягнення поставленої мети. Вибір оптимального способу (методу, прийому) виконання окремих професійних дій породжує систему професійної діяльності, що ідентифікується студентом з власним баченням функціональної моделі фахівця.

Література

1. Березина Т. С. Становление профессиональной идентичности педагога / Т. С. Березина // Педагогическое образование и наука. – 2008. - № 7. – С. 24 – 27.
2. Борисюк А.С. Соціально-психологічні засади становлення професійної ідентичності майбутнього медичного психолога: дис ... доктора психол.наук.: 19.00.05. – Алла Степанівна Борисюк. – Івано-Франківськ, 2011. – 575с.
3. Грига І. Професійна ідентичність у соціальній роботі / І. Грига // Соціальна політика і соціальна робота. – 2002. – № 3–4. – С. 4–14.
4. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон ; пер. с англ. ; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. – М. : Издательская группа «Прогресс». – 1996. – 344 с. – Режим доступа : <http://www.myword.ru>
5. Жигинас Н. Этапы формирования профессиональной идентичности педагога / Н. Жигинас // Высшее образование в России. – 2007. - № 8. – С. 121 – 122.
6. Зливков В. Л. Проблема становлення професійної ідентичності особистості в епоху соціально-політичної трансформації суспільства / В. Л. Зливков // Електронний ресурс : Режим доступу до журналу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvmdu/psykh/2012_8/23.pdf
7. Лукіяничук А. М. Модель розвитку професійної ідентичності майбутніх педагогів / А. М. Лукіяничук // Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. Випуск 7. – К., 2010. – С. 370 – 380.
8. Мельничук І. М. Формування професійної ідентичності майбутніх соціальних працівників в умовах тренінгу / І. М. Мельничук // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки : зб. наук. праць / відп. ред. Т. І. Сущенко. – Київ-Запоріжжя. – 2008. – Вип. 48. – С. 214–221.
9. Новая философская энциклопедия ; в 4-х томах / [науч.-ред. совет : В. С. Степин, А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, А. П. Огурцов]. – М. : «Мысль», 2010. – Т. 2. – 634 с.
10. Павлюк М. М. Розвиток професійної ідентичності педагога як чинник попередження дезадаптації школярів / М. М. Павлюк // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. Т. XI, част. 6. – К., 2009. – С. 318–327.
11. Погрібна В. Л. Соціологія професіоналізму : монографія / В. Л. Погрібна. – К. : Алерта : КНТ : ЦУЛ, 2008. – 336 с.
12. Психологія : підручник / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін. ; за ред. Ю. Л. Трофімова. – 5-те вид., стереотип. – К. : Либідь, 2005. – 560 с.
13. Родыгина У. С. Психологические особенности профессиональной идентичности студентов / У. С. Родыгина // Психологическая наука и образование. – 2007. – № 4. – С. 39–48.
14. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг / Л. Б. Шнейдер. – М. : Изд-во Моск. соц.-психол. ин-та; Воронеж : Изд-во «МОДЕК», 2004. – 600 с.